

Emine HAJDARI

**TRANSFORMIMET URBANE NË DARDANI GJATË
ANTIKITETIT TË VONË: NDIKIMI I INVAZIONEVE
BARBARE NË RIPËRKUFIZIMIN E QENDRAVE
URBANE (SHEK. IV-VI)**

Abstrakt:

Kumtesa trajton transformimet urbane në territorin e Dardanisë gjatë antikitetit të vonë, në kuadrin e krizave që pasuan shpërbërjen graduale të strukturave romake dhe valët e njëpasnjëshme të invazioneve barbare. Vëmendja përqendrohet te qendrat kryesore urbane, Scupi, Ulpiana, Naissusi dhe Municipium DD, të cilat, si qendra administrative, ekonomike dhe ushtarake, pasqyrojnë ndërveprimin mes dinamikave të brendshme dhe presioneve të jashtme. Analiza mbështetet në një qasje të kombinuar historike dhe arkeologjike dhe shqyrton proceset e fortifikimit, tkurrjes dhe fragmentimit urban, humbjen graduale të funksioneve publike, orientimin e hapësirës drejt qendrave religjioze, si edhe, në disa raste, braktisjen ose ripërdorimin e qendrave ekzistuese. Transformimet urbane nuk ishin pasojë e menjëhershme e shkatërrimeve, por pjesë e një procesi të gjatë, që pasqyron kalimin drejt një forme të re të jetës urbane. Në këtë kuptim, kumtesa vë në qendër dilemën midis “rënies” së qytetit klasik romak dhe ripërcaktimit të tij funksional, si pjesë e ndryshimeve më të gjera që shënojnë kalimin nga antikiteti i vonë në mesjetën e hershme.

Fjalët kyç: Dardani, antikiteti i vonë, hapësira religjioze, invazionet barbare, transformimet urbane.

Transformimet urbane në Dardani gjatë antikitetit të vonë: Ndikimi i invazioneve barbare në ripërkufizimin e qendrave urbane (shek. IV-VI)

Pas integritit të Dardanisë në strukturat administrative të Perandorisë Romake, ajo hyri në një etapë transformuese që ndryshoi thelbin e strukturave pararomake dhe solli një reformim të dukshëm të peizazhit të saj urban. Të orientuar nga shfrytëzimi i pasurive natyrore, veçanërisht i resurseve minerare, romakët ndërmorën investime të mëdha në infrastrukturën rrugore dhe në ndërtimin e një rrjeti të gjerë vendbanimesh sipas modelit romak. Qendra të reja urbane si Ulpiana, Scupi, Naissusi dhe Municipiumi DD u pajisën me forume, terme, teatro dhe objekte të tjera publike, duke u konsoliduar si bërthama të jetës administrative, ekonomike dhe kulturore. Rrjetet rrugore, në anën tjetër, me në qendër aksin strategjik Lissus-Naissus, lidhën Dardaninë me Adriatikun dhe me hapësirën më të gjerë ballkanike, duke mundësuar qarkullimin e ushtrive, tregtarëve dhe produkteve, si dhe duke e integruar atë në sistemin ekonomik të Perandorisë Romake. Paralelisht, shfrytëzimi intensiv i minierave e shndërroi Dardaninë në një nga qendrat kryesore të nxjerrjes së metaleve në Ballkan, duke i dhënë asaj një rol të rëndësishëm strategjik duke nxitur një proces të gjerë urbanizimi që do ta karakterizonte Dardaninë gjatë periudhës romake.¹

Të gjitha këto zhvillime krijuan një bazë të fortë mbi të cilën ky rajon vazhdoi të luante një rol të rëndësishëm edhe në shekujt pasues, veçanërisht në kushtet e krizës dhe të procesit të transformimeve që përfshinë Perandorinë Romake që nga shekulli IV. Në këtë sfond fillon periudha e antikitetit të vonë në Dardani, e cila përfaqëson një etapë të thellë ndryshimesh politike, ekonomike dhe kulturore, që shndërruan peizazhin urban dhe shoqëror të këtij territori.

Si territor kufitar dhe strategjik, Dardania ishte një hapësirë ku u ndërthurën ndikimet e politikave perandorake, depërtimet barbare dhe procesi i kristianizimit. Kështu, qytetet dhe fortifikimet e Dardanisë

¹ Emine Kalaja-Hajdari, *Shndërrimet në Dardani gjatë periudhës romake. Proceset ekonomike, social-politike dhe kulturore*, IHP, Prishtinë, 2017.

përjetuan një proces të vazhdueshëm përshtatjeje dhe riformësimi, duke dëshmuar tranzicionin gradual nga bota klasike romake drejt mesjetës së hershme.

Një ndër faktorët që shënoi hyrjen e Dardanisë në këtë etapë të re ishte reforma e Dioklecianit, e cila e institucionalizoi këtë territor si provincë të mëvetësishme, duke e shkëputur nga Mezia e Epërme dhe duke vendosur bazën për riorganizimin administrativ dhe ushtarak të saj.²

Kjo ndarje kontribuoi në fuqizimin e qendrave urbane si Scupi, Ulpiana dhe Naissusi (ky i fundit i lënë jashtë kuadrit administrativ të provincës së re), të cilat u integruan në rrjetin perandorak dhe morën një rol të spikatur në jetën politike, ekonomike, fetare dhe ushtarake të rajonit.

Scupi u shndërrua në kryeqendër administrative dhe qendër të organizimit të ri provincial ndërsa Ulpiana dhe Municipiumi DD, të lidhura ngushtë me shfrytëzimin e pasurive minerare, vazhduan zhvillimin e tyre si nyje tregtare me rëndësi. Këto qendra mishëronin modelin tipik të urbanizimit romak, të pajisura me forume, terme, teatro dhe elemente të tjera të infrastrukturës urbane klasike.

Ky konsolidim urban dhe administrativ krijoi gjithashtu terrenin mbi të cilin krishterimi gjeti hapësirë për t'u shtrirë, duke u bërë faktor transformues i mëtejshëm kulturor, shoqëror por edhe urbanistik. Kjo u pasqyrua qartë në art dhe arkitekturë: bazilikat, që fillimisht ishin ndërtesa publike të përdorura për gjyqe, mbledhje dhe tregti, e në periudhën e vonë romake edhe si salla audiencash në pallatet perandorake dhe rezidencat aristokratike (aula basilica), u përshtatën për funksione liturgjike dhe u bënë modeli themelor i arkitekturës paleokristiane.³

Në këtë kuadër, edhe Dardania përjetoi ndryshime të thella fetare. Pas edikteve të tolerancës së Galerit (311), Licinit dhe Konstantinit (313), krishterimi fitoi status ligjor, duke i hapur rrugë organizimit të strukturave kishtare dhe ndërtimit të bazilikave të para.

² Arben Hajdari, Milot Berisha, *Dardania Antike*, Ministria e Kulturës, Rinisë dhe Sportit / Muzeu Kombëtar i Kosovës, Prishtinë 2021.

³ Richard Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, 4th ed., rev. by Richard Krautheimer and Slobodan Ćurčić, New Haven: Yale University Press, 1986.

Përfshirja e peshkopëve nga Scupi, Ulpiana dhe Naissusi në Koncilin e Sardikës (343) dëshmon pozitën e konsoliduar të provincës në jetën kishtare të kohës.

Procesi u kurorëzua nga Edikti i Selanikut (380), me të cilin Theodosi e shpalli krishterimin fe shtetërore, ndërsa ligjet e viteve 391-392 ndaluan kultet pagane, duke e vendosur kishën si institucion publik dhe qendër të jetës qytetare.⁴

Zhvillimi i shpejtë i krishterimit u pasqyrua edhe në ndërtimin e një numri të madh kishash, disa prej të cilave janë zbuluar nëpër gjithë territorin e Dardanisë, si në Scupi, Ulpianë, Harilaq, Vermicë, Korishë, Kastërc, Vuçak, Studenicë, Vrellë, Keçekollë⁵ e të tjera. Këto monumente nuk përfaqësonin vetëm shtrirjen e kultit të ri, por edhe procesin e sakralizimit të hapësirës urbane dhe rurale, duke dëshmuar njëkohësisht transformimin e peizazhit arkitektonik dhe shoqëror të provincës.

Duke marrë funksione politike e kulturore krahas atyre fetare, bazilikat zëvendësuan gradualisht institucionet civile tradicionale dhe u shndërruan në qendra të reja të autoritetit komunitar. Në këtë kontekst, Scupi dhe Ulpiana, përmes rolit të tyre administrativ, ekonomik dhe kishtar, u afirmuan si shtylla kryesore të organizimit urban dhe të jetës shoqërore të Dardanisë gjatë antikitetit të vonë.

Ky konsolidim religjioz dhe institucional, si dhe transformimi urban, ndodhi në një klimë pasigurie të thellë, për shkak të sulmeve

⁴ Gasper Gjini, *Ipeshvija Shkup-Prizren nëpër shekuj*, Zagreb, 1992.

⁵ Lenče Jovanova, Scupi, *Colonia Flavia Scupinorum*, Skopje, 2015; A. Hajdari, Ch. Goddard, M. Berisha, “A New Dedication of the Foundation of Justiniana Secunda by Justinian and Theodora (Ulpiana, Gracanica, Kosovo)”, *Antiquité Tardive. Revue internationale d’histoire et d’archéologie* (Ive-VIIIe s.), publiée par l’Association pour l’Antiquité Tardive, Brepols Publishers, Turnhout, Belgium, 2024, 183-208; Edi Shukriu, *Kosova Antike*, Muzeu i Kosovës, Prishtinë, 2004; Fatmir Peja, Arben Hajdari, “Kalaja e Harilaqit - vështrim i përgjithshëm arkeologjik”, *Gërmime dhe studime arkeologjike në Kosovë*, Akademia e Shkencave dhe Arteve e Kosovës, Prishtinë, 2014, 245-262; Fatmir Peja, Arben Hajdari, “Kalaja e Kastërcit - Rezultatet e gërmimeve arkeologjike (2010-2012)”, *Gërmime dhe studime arkeologjike në Kosovë*, Akademia e Shkencave dhe Arteve e Kosovës, Prishtinë, 2014, 329-352; Gëzim Hoxha, *Krishterimi i hershem në provincat Prevalis dhe Dardania*, ASA, Tiranë, 2021, 184-220.

barbare. Burime si Hieronimi,⁶ Jordani,⁷ Prokopi i Cezaresë⁸ e të tjerë, dëshmojnë se Dardania u godit vazhdimisht nga invazionet e fiseve barbare, ndër të cilat spikasin gotët, hunët dhe sarmatët, të cilët plaçkitën dhe shkatërruan qytete të tëra.

Katastrofat natyrore në anën tjetër përkeqësuan gjendjen: tërmeti i vitit 518, sipas Marcelin Komesit,⁹ shkatërroi Scupin dhe dhjetëra qendra banimi të tjera. Si pasojë, qytetet e mëdha të hapura në fusha filluan të tkurren ose të braktisen, ndërsa popullsia u zhvendos në vendbanime kodrinore të fortifikuara. Në disa raste, si në Scupi, Municipium DD, Vendenis, Çifllak apo Dersnik, qendrat urbane u braktisën përfundimisht.

Në këtë klimë pasigurie, të shoqëruar nga luftërat civile dhe sulmet e shpeshta barbare gjatë shekujve V-VI, pushteti perandorak u detyrua të ndërmarrë masa të reja mbrojtëse.

Perandori Justinian nisi një fushatë të gjerë ndërtimesh në provincat danubiane dhe ilire, më të ekspozuara ndaj depërtimeve nga veriu dhe lindja.

Sipas Prokopit të Cezaresë, vetëm në provincat ilire ai ndërtoi ose rindërtoi 168 fortifikime, prej të cilave 69 në Dardani: 61 të rindërtuara

⁶ Jerome, *Select Letters*. Translated by F. A. Wright. Loeb Classical Library 262. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1933; Saint Jérôme, *Lettres*, Tome I, texte établi et traduit par Jérôme Labourt, Docteur en Théologie et Docteur ès Lettres, Chanoine de Notre-Dame de Paris, Société d'Édition « Les Belles Lettres », Paris, 1949; Grup autorësh, *Ilirët dhe Iliria tek autorët antikë*, Tiranë, 2002, 353; Emine Hajdari, Arben Hajdari, *Dardanët dhe Dardania, Një histori e rrëfyer nga autorët antik*, IHP, Prishtinë, 2025, 278-280.

⁷ Charles Christopher Mierow, *The Gothic History of Jordanes in English Version with an Introduction and a Commentary*. Princeton: Princeton University Press; London: Humphrey Milford, Oxford University Press, 1915; Grup autorësh, *Ilirët dhe Iliria ...*, 470; Emine Hajdari dhe Arben Hajdari, *Dardanët dhe Dardania ...*, 310-312.

⁸ Procope de Césarée, *Les Guerres Contre les Perses: Guerres de Justinien (Livres I et II)*, edited by Janick Auberger dhe me shënime nga Geoffrey Greatrex: Les Belles Lettres, Paris, 2022; Procopius. *History of the Wars, Volume I: Books 1-2. (Persian War)*. Translated by H. B. Dewing. Loeb Classical Library 48. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1914; Grup autorësh, *Ilirët dhe Iliria ...*, 430; Emine Hajdari, Arben Hajdari, *Dardanët dhe Dardania ...*, 291-198.

⁹ Brian Croke, *Count Marcellinus and His Chronicle*, Oxford University Press, Oxford, 2001; Grup autorësh, *Ilirët dhe Iliria ...*, 449. Emine Hajdari, Arben Hajdari, *Dardanët dhe Dardania ...*, 299-301.

dhe 8 të ngritura krejtësisht nga e para (*ex nihilo*).¹⁰ Ky program solli një rrjet të dendur fortifikimesh dhe qytezash kodrinore, që përfitonin nga mbrojtja natyrore. Vetëm në territorin e sotëm të Kosovës janë identifikuar qindra të tilla.

Këto qendërbanime paraqesin tipare karakteristike për kohën. Ato ngriheshin mbi majat e kodrave, duke kontrolluar rrugët dhe luginat përreth, dhe mbroheshin me mure fortifikuese. Pozicioni strategjik u mundësonte gjithashtu sinjalizim dhe komunikim vizual ndërmjet vendbanimeve. Një element i veçantë i këtij sistemi ishte vendosja e një qendre dominuese për nga lartësia, e cila mbikëqyrte grupin e fortifikimeve përreth dhe shërbente si nyje lidhëse me to, duke siguruar kontroll të vazhdueshëm mbi një territor të gjerë. Shumë prej këtyre qendrave u zhvilluan mbi vendbanime më të hershme protohistorike, siç e kemi rastin me Harilaqin, Kamenicën, Korishën, Kastërcin, Tenshdollin, Veletin, ¹¹ duke dëshmuar kështu vazhdimësinë e shfrytëzimit të pikave të njëjta gjeostrategjike ndër shekuj. Një dinamikë e ngjashme zhvillimore, që përfshinte përqendrimin e popullsisë rreth qendrave fortifikuese, është dokumentuar edhe në rajone të tjera të Mesdheut; në Itali, për shembull, studiuesit e kanë përkufizuar këtë proces si *incastellamento*, pra përqendrimi i jetës përreth kështjellave.¹²

Këto teknika, të aplikuara në ndërtimin e këtyre qendërbanimeve, përputhen ngushtë me parimet që thekson autori anonim bizantin i shekullit VI.¹³ Sipas tij, “...ato duhet të ngrihen në një lartësi me pjerrtësi të madhe, eventualisht e mbrojtur nga një lumë, me planimetri të përshtatur terrenit dhe me komunikim të drejtpërdrejtë me kështjellat

¹⁰ Procope de Césarée, *Les Guerres Contre les Perses: Guerres de Justinien (Livres I et II)*, edited by Janick Auberger dhe me shënime nga Geoffrey Greatrex: Les Belles Lettres, Paris, 2022; Grup autorësh, *Ilirët dhe Iliria ...*, 430; Emine Hajdari, Arben Hajdari, *Dardanët dhe Dardania ...*, 292.

¹¹ Premtim Alaj, *Les habitats de l'Age du fer sur le territoire de l'actuel Kosovo* (Doctoral dissertation), Lyon 2019.

¹² Pierre Toubert, *Les structures du Latium médiéval: Le Latium méridional et la Sabine du IXe siècle à la fin du XIIe siècle*. 2 vols. Rome: École Française de Rome, 1973.

¹³ The Anonymous Byzantine, *Treatise on Strategy*, in *Three Byzantine Military Treatises*, ed. and trans. George T. Dennis (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, 1985), chap. 11, 3-9.

e tjera”. Një përshkrim i ngjashëm gjendet te Publius Flavius Vegetius Renatus,¹⁴ autor romak i fund-shekullit IV apo i fillim-shekullit V, i cili në veprën *Epitoma rei militari* (Përmbledhje e artit ushtarak), ndër të tjera na njofton se vendbanimet kodrinore ishin të pajisura me vrojtimore (*speculae*), struktura të lart prej nga vëzhgohej lëvizja e armikut dhe realizohej komunikimi me vendbanimet e tjera, duke përcjellë sinjalin e afrimit të armikut me anë të zjarrit gjatë natës dhe tymit gjatë ditës. Një strukturë e tillë është zbuluar edhe në kështjellën e Harilaqit,¹⁵ gjë që dëshmon përputhjen e praktikave lokale me rregullat e përshkruara nga Vegetius.

Ky zhvillim nënvizon jo vetëm rëndësinë strategjike të kështjellave të provincës së Dardanisë, por edhe ekzistencën e një popullsie vendëse të qëndrueshme, e cila ka lënë gjurmë të shumta të kulturës materiale. Këto dëshmi konfirmohen nga gërmimet arkeologjike të realizuara në disa prej tyre (Harilaq, Kamenicë, Kastërc, Vuçak, Keçekollë e të tjera)¹⁶ ku janë zbuluar objekte të përdorimit të përditshëm dhe të luksit; enë qeramike e qelqi, vegla pune, armë, stoli dhe monedha, si edhe elemente ndërtimi si tulla dhe tjegulla. Teknikat e ndërtimit të mureve dhe strukturave të tjera lidhen kryesisht me periudhën e Justinianit, duke reflektuar programin e tij të gjerë ndërtimor në provincat ilire dhe danubiane gjatë shekullit VI. Krahas këtyre ndërtimeve duhen përmendur edhe disa ndërhyrje madhore që tregonin prestigjin e origjinës së Perandorit Justinian: themelimi i Justiniana Primës, një qytet i ri me funksion administrativ dhe kishtar; rindërtimi i Ulpianës, e quajtur tashmë Justiniana Secunda, si dhe ndërtimi i Justinopolisit, i cili mbetet i pa ubifikuar. Këto projekte nuk kishin vetëm karakter

¹⁴ Vegetius Renatus, Publius Flavius. *Epitoma rei militaris*. Edited by Michael D. Reeve. Oxford: Clarendon Press, 2004.

¹⁵ F. Peja, B. Rraci, A. Hajdar, *Kalaja e Harilaqit*, Muzeu i Kosovës, Prishtinë, 2012.

¹⁶ Fatmir Peja, Arben Hajdari; “Kalaja e Harilaqit - vështrim i përgjithshëm arkeologjik”, *Gërmime dhe studime arkeologjike në Kosovë*, Akademia e Shkencave dhe Arteve e Kosovës, Prishtinë, 2014, 245-262; Fatmir Peja, Arben Hajdari, “Kalaja e Kastërcit - Rezultatet e gërmimeve arkeologjike (2010-2012)”, *Gërmime dhe studime arkeologjike në Kosovë*, Akademia e Shkencave dhe Arteve e Kosovës, Prishtinë, 2014, 329-352; Luan Përzhita, Gëzim Hoxha. *Fortifikime të shekujve IV-VI në Dardanië Perëndimore*, Instituti Arkeologjik, Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Tiranë 2003.

mbrojtës, por bartnin edhe një dimension simbolik, duke shënuar përpjekjen e perandorit për ta shndërruar Dardaninë, vendlindjen e tij, në një hapësirë të një identiteti të ri politik dhe shpirtëror.

Në këtë kontekst, ndryshimi kryesor në peizazhin urban nuk ishte zhdukja e qyteteve, por ripërkufizimi i tyre. Kësisoj, forumet, teatrot dhe termet romake humbën funksionin e tyre, ndërsa bazilikat, baptisteret dhe pallatet peshkopale u shndërruan në elementët dominues të jetës urbane. Qyteti nuk ishte më thjesht një qendër ekonomike e administrative, por një hapësirë e mbrojtur dhe shpirtërore, e lidhur ngushtë me autoritetin kishtar. Një dëshmi e qartë e këtij transformimi është edhe dedikimi i bërë nga Justiniani dhe bashkëshortja e tij, Theodora, në bazilikën peshkopale të Justinianës së Dytë. Ky monument, i zbuluar vitet e fundit nga ekipi i arkeologëve kosovaro-francez, tregon se vendi i dedikimeve perandorake nuk ishte më sheshi apo forumi, por vetë bazilika, duke reflektuar ndryshimin e thellë në natyrën dhe funksionin e hapësirës urbane gjatë shekullit VI.¹⁷

Këto transformime arkitektonike dhe simbolike pasqyrojnë edhe një riorganizim më të gjerë të hapësirës së banuar në Dardani. Duke u mbështetur në përkufizimet e Prokopit të Cezares¹⁸ për rajonin e Ilirisë, si edhe në dëshmitë arkeologjike të deritanishme, mund të dallohen disa kategori vendbanimesh në territorin dardan. Në kategorinë e *polis* (qytete) përfshihen qendrat kryesore urbane, si Ulpiana, Scupi. *Polismion* (qyteza) përfshin qendra më të vogla, ndër të cilat Kastërci, Prizreni, Kamenica, Vuçaku, Stezoci dhe Verbovci. Në kategorinë e *phouria* (fortesa) përfshihet pjesa më e madhe e fortifikimeve të njohura, ndërsa *refugia* përfaqëson strehimore të përkohshme mbrojtëse, të vendosura kryesisht në zona kodrinore, siç duket kanë qenë ato të Jabllanicës, Pogradjës së Klinës dhe Zatriçit.

¹⁷ A. Hajdari, Ch. Goddard, M. Berisha, "A New Dedication of the Foundation of Justiniana Secunda by Justinian and Theodora (Ulpiana, Gracanica, Kosovo)", *Antiquité Tardive. Revue internationale d'histoire et d'archéologie* (Ive-VIII s.), publiée par l'Association pour l'Antiquité Tardive, Brepols Publishers, Turnhout, Belgium, 2024, 183-208.

¹⁸ Procopius, *On Buildings. General Index*. Translated by H. B. Dewing and Glanville Downey. Loeb Classical Library 343. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1940.

Në dritën e këtij klasifikimi dhe të argumenteve të mësipërme, rasti i Dardanisë përfaqëson një shembull tipik të transformimeve urbane në antikitetin e vonë. Qytetet nuk patën një fat uniform: disa, si Scupi, Municipium DD, Vendenisi, ai në Dërsnik dhe Çifllak u braktisen përfundimisht, ndërsa disa prej tyre u përshtatën duke reduktuar sipërfaqen, u fortifikuan, u sakralizuan dhe u përgatitën për të hyrë në epokën e mesjetës së hershme. Invazionet barbare, katastrofat natyrore dhe krizat e brendshme u ndërthurën me reformat administrative, kristianizimin institucional dhe programet ndërtimore të Justinianit, duke krijuar një realitet të ri urban. Ky proces nuk duhet parë vetëm si rënie, por si një riformatim i thellë i hapësirës urbane, ku kriza dhe inovacioni vepronin së bashku. Pikërisht ky dualitet i shuarjes dhe rindërtimit e bën Dardaninë një rast studimi të veçantë për të kuptuar se si periferitë e perandorisë u përshtatën në kushtet e krizës.

Çështja e shuarjes apo ripërcaktimit të qendrave urbane nuk përbën një ndarje të prerë mes zhdukjes dhe vazhdimësisë. Përkundrazi, ajo pasqyron një proces të ndërthurur, ku elementet e vjetra urbane bashkëjetuan me format e reja të organizimit hapësinor e shoqëror. Kjo dinamikë komplekse e bën studimin e transformimeve urbane në Dardani gjatë antikitetit të vonë një fushë ende të hapur, që kërkon vëmendje të re dhe vështirime të ndërlidhura ndërdisiplinare.

